

BARTŁOMIEJ DŹWIGAŁA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Instytut Historii

ORCID: 0000-0003-3762-3917

Liturgia Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy w łacińskim Królestwie Jerozolimskim (1099–1187)

The Liturgy of Holy Week and Easter in the Latin Kingdom of Jerusalem (1099–1187)

Abstract

The aim of this article is to examine the Easter liturgy in crusader Jerusalem and to put this liturgy into context of the political culture in the Latin Kingdom. The main question is if the Easter liturgy affected the life of the society in Latin East. In the first part liturgical evidence is examined in order to present the shape of the Latin liturgical order regarding the Holy Week and Easter celebrations. In the second part, basing on narrative evidence, it is showed how deeply the political and religious culture in crusader monarchy were associated with the Easter liturgy. It is argued that the Easter liturgy played crucial role in Latin Kingdom and that this centrality was depended on catholic spirituality.

Keywords: crusades, Jerusalem, Easter, political culture, liturgy.

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest przebadanie liturgii wielkanocnej sprawowanej w Jerozolimie w czasach krzyżowców i umieszczenie jej w szerszym kontekście kultury politycznej łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego. Głównym pytaniem badawczym jest, w jaki sposób liturgia wielkanocna oddziaływała na funkcjonowanie społeczeństwa łacińskiego Wschodu. W pierwszej części prezentowanego studium prezentujemy kształt liturgii wielkanocnej na podstawie wybranych ksiąg liturgicznych. W drugiej części, opierając się na źródłach narracyjnych, pokazujemy, w jaki sposób liturgia wielkanocna była powiązana z kulturą

polityczną i religijną krucjatowej monarchii. Jako wniosek proponujemy, aby liturgię wielkanocną traktować jako centralny element życia łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego, co wpisuje się w szerszy kontekst duchowości katolickiej.

Słowa kluczowe: krucjaty, Jerozolima, Wielkanoc, kultura polityczna, liturgia.

Papież Pius XII w encyklice *Mediator Dei* wskazał, że Kościół poprzez uroczystą liturgię Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy zaprasza wiernych na Kalwarię, aby podążać śladami drogi krzyżowej Chrystusa, aby wziąć krzyż i umrzeć razem ze Zbawicielem, a następnie uczestniczyć w triumfie nad śmiercią i grzechem¹. Gdy 15 lipca 1099 r. europejskie rycerstwo przejęło z rąk muzułmańskich kontrolę nad Jerozolimą, uczestnicy pierwszej krucjaty podążyli na Kalwarię i do Grobu Chrystusa, celu pielgrzymki. Wówczas Grób Chrystusa był umiejscowiony wewnątrz rotundowej kaplicy, zbudowanej w połowie XI w. Z wielkiej bazyliki wzniesionej w czasach Konstantyna i św. Heleny pozostały gruzy – na początku XI w. kalif Al-Hakim nakazał zniszczenie monumentalnego kompleksu z IV w., który odwiedzali pielgrzymi w pierwszym tysiącleciu dziejów chrześcijaństwa². Krzyżowcy wewnątrz rotundy ujrzeli bogate malowidła, wśród których ważne miejsce zajmowała ikona *Anastasis*, która przedstawia Chrystusa zstępującego po zmartwychwstaniu w triumfie do piekieł, aby uwolnić stamtąd Adama³. Kronikarz Rajmund z Aguilers, który 15 lipca 1099 r. uczestniczył w zdobyciu Jerozolimy, zapisał, że tego dnia w Bożym Grobie duchowni modlili się, używając tekstów liturgii wielkanocnej⁴. Jego relacja pokazuje tę samą intuicję, fundamentalną dla wia-

¹ Pius XII. 1947. *Mediator Dei*. W *Acta Apostolicae Sedis* 39, vol. 14: 578.

² Denys Pringle. 2007. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. The City of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 12–13.

³ Jaroslav Folda. 1995. *The Art of the Crusaders in the Holy Land*. Cambridge: Cambridge University Press, 230. Jak twierdzi J. Folda, miniatura ikony *Anastasis* z Psalterza Melisandy odzwierciedla wygląd dziś niezachowanej mozaiki z Bazyliki Grobu: zob. Melisende Psalter. British Library, Egerton MS 1139 http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_1139_fs001r. [dostęp 3.02.2020].

⁴ Raymond d'Aguliers. 1969. *Le „Liber” de Raymond d'Aguliers*. Red. John Hugh Hill, Laurita Lyttleton Hill, 151. Paris: Geuthner. Por. Amnon Linder. 1990. „The Liturgy of the Liberation of Jerusalem”. *Mediaeval Studies* 52: 110; Sebastian Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite: edition and analysis of the Jerusalem Ordinal (Rome, Bib. Vat., Barb. lat. 659) with a comparative study of the Acre Breviary (Paris, Bib. Nat., ms. latin 10478)*. Stanford: Stanford University, 21–22 [praca doktorska]; M. Cécilia Gaposchkin. 2016. The Liturgical Memory of July 15, 1099. Between history, memory and eschatology, 34. W *Remembering the Crusades and Crusading*. Red. Megan Cassidy-Welch. New York – London: Routledge.

ry katolickiej, którą wyraził Pius XII w *Mediator Dei* – dążenie człowieka dołączenia swego trudu z drogą krzyżową Chrystusa, aby mieć udział w trumfie Zbawiciela nad śmiercią i grzechem⁵.

Celem poszukiwań badawczych prezentowanych w niniejszym artykule jest zrozumienie, jaką rolę odgrywały celebracje liturgiczne Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy w funkcjonowaniu łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego⁶, założonego przez rycerzy, którzy zdecydowali się po pierwszej krucjacie pozostać w Syrii i Palestynie, aby bronić świętych miejsc chrześcijaństwa.

Kroniki opisują, że modlitwa w kaplicy Kalwarii i przy Bożym Grobie była kulminacją trwającej trzy lata pielgrzymki. Dla dwunastowiecznych dziejopisarzy obraz inauguracji wolnego od prześladowań i ograniczeń kultu liturgicznego w najświętszym miejscu chrześcijaństwa, a więc w pełni godnego, był zwieńczeniem trudu pielgrzymów, którzy odpowiedzieli na wezwanie papieża Urbana II ogłoszone w Clermont 27 listopada 1095 r.⁷ Ten obraz jest również obrazem triumfu, który postrzegano jako udział w zbawczym zwycięstwie Chrystusa⁸. A zatem oddawanie Stwórcy należnej czci, liturgia sprawowana w miejscach ukrzyżowania i zmartwychwstania stanowiła główny cel krucjaty i była zarazem najważniejszym przejawem funkcjonowania krucjatowej monarchii oraz jej racją bytu⁹. W tej perspektywie widać, że łacińskie Królestwo Jerozolimskie istniało z powodu liturgii i dla liturgii.

Łacińskie księgi liturgiczne używane w Królestwie Jerozolimskim interesowały historyków sztuki od lat 50. XX w.¹⁰ W ostatnich dekadach znacząco rośnie natomiast zainteresowanie dziejami liturgii sprawowanej przez pierwszych krzyżow-

⁵ Pierwszą krucjatę jako wydarzenie mające zapowiadać koniec czasu interpretował: Jay Rubenstein. 2011. *Armies of Heaven. The First Crusade and the quest for apocalypse*. New York: Basic Books.

⁶ Przymiotnika i rzeczownika „łacińskie” oraz „łacinnicy” stosujemy przede wszystkim ze względu na słownictwo używane w badanym przez nas okresie – głównym przykładem jest Wilhelm z Tyru, kronikarz Królestwa Jerozolimskiego, który o rycerstwie europejskim na Bliskim Wschodzie pisał: *Nos, Latini*, a więc „My, łacinnicy”. Zob.: Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*. Red. R.B.C. Huygens, 385. Tournhout: Brepols.

⁷ Opis uroczystej procesji do kościoła Bożego Grobu wieńczy kronikę Alberta z Akwizgranu: Albert of Aachen. 2007. *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Red. Susan Edgington, 454. Oxford: Oxford University Press.

⁸ Zdobycie Jerozolimy przez krzyżowców według przekazów kronikarskich i legend nastąpiło w piątek o godz. 15.00, w godzinie Pasji Chrystusa, co odnoszono do Wielkiego Piątku; zob. Robert Earl Kaske. 1990. „Godfrey’s Vengeance for God on Good Friday: Alliterative «Morte Arthure», 3430-1”. *Medium Aevum* 59 (1): 128–133.

⁹ Zob. Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 1–2.

¹⁰ Hugo Buchthal, Francis Wormald. 1957. *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press; Bianca Kühnel. 1994. *Crusader Art of the Twelfth Century: A Geographical, an Historical, or an Art-Historical Notion?*. Berlin: Gebr. Mann Verlag; Folda. 1995. *The Art of the Crusaders*.

ców i ich następców w najświętszych sanktuariach. Amnon Linder zwrócił uwagę, że liturgia była jednym z głównych przejawów ruchu krucjatowego i że to w liturgii wyrażała się idea świętej wojny o wyzwolenie Grobu Chrystusa¹¹. Cristina Dondi stworzyła użyteczny katalog źródeł liturgicznych pochodzących z państw łacińskich na Bliskim Wschodzie, wliczając w to również opanowany przez łacinników Cypr¹². Sebastian Salvado w pracy doktorskiej podjął się opracowania i wydania tekstu mszału jerozolimskiego przechowywanego obecnie w Rzymie¹³. Problematykę wojny świętej i liturgii ponownie podjęła ostatnio M. Cecilia Gaposchkin w pracy pt. *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusader Ideology*, gdzie można znaleźć pełną i aktualną bibliografię zagadnienia¹⁴. Zainteresowanie łacińską liturgią sprawowaną w Królestwie Jerozolimskim ze strony badaczy z całego świata zaowocowało wydaniem numeru specjalnego czasopisma „Journal of Medieval History” poświęconego tej tematyce¹⁵. Materiał źródłowy dotyczący liturgii krzyżowców pochodzący z terenów Polski piastowskiej zebrała i opracowała Maria Starnawska¹⁶.

W 1946 r. Ernst H. Kantorowicz w książce *Laudes Regiae* stwierdził, że nie jest możliwe badanie wieków średnich bez uwzględnienia źródeł liturgicznych, dodając przy tym, że to pole badawcze jest najbardziej niedoceniane i najmniej rozpoznane przez historyków¹⁷. Wychodząc z tego samego założenia, chcemy w poniższym tekście zwrócić uwagę na wyjątkowość sytuacji, w jakiej znalazło się łacińskie duchowieństwo w wyniku sukcesu pierwszej krucjaty. Ta wyjątkowość polegała na możliwości sprawowania kultu liturgicznego w miejscach naznaczonych obecnością Zbawiciela. Badanie wielkanocnych celebracji tworzy szczególnie interesującą perspektywę, ponieważ łacinnicy od momentu zdobycia Jerozolimy z rąk wojsk kalifatu Fatymidów mogli dosłownie postępować śladami drogi krzyżowej, być na Kalwarii i oglądać pusty grób Chrystusa. Pod opieką łacińskiego rycerstwa z różnych regionów Europy liturgia mogła być sprawowana w Świętym Mieście

¹¹ Amnon Linder. 2003. *Raising Arms. Liturgy in the Struggle to Liberate Jerusalem in the Late Middle Ages*. Turnhout: Brepols, xv.

¹² Cristina Dondi. 2004. *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem. A Study and a Catalogue of the Manuscript Sources*. Turnhout: Brepols.

¹³ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*.

¹⁴ M. Cecilia Gaposchkin. 2017. *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusade Ideology*. Ithaca – London: Cornell University Press.

¹⁵ Journal of Medieval History. 2017, 43 (4).

¹⁶ Maria Starnawska. 1996. „Krucjata i Ziemia Święta w duchowości zakonów krzyżowych w Polsce średniowiecznej”. *Saeculum Christianum* 3 (1): 165–179.

¹⁷ Ernst Kantorowicz. 1946. *Laudes regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*. Berkeley: University of California Press, vii–ix.

w pełnej wolności – dlatego niezwykle interesującym jest pytanie, w jaki sposób w ramach liturgicznych obchodów podążano śladami Chrystusa na Kalwarię i wysławiano potęgę Zmartwychwstałego. Kolejnym pytaniem jest, w jaki sposób doświadczanie bezpośredniego kontaktu z miejscami Męki i Zmartwychwstania kształtowało życie społeczne tej specyficznej wspólnoty, jaką stanowili poddani łacińskich monarchów, mających swoją siedzibę w Świętym Mieście, oraz przybywający tam pielgrzymi z różnych zakątków chrześcijańskiego świata?¹⁸

Podstawowym problemem w badaniach nad funkcjonowaniem państw łacińskich na Bliskim Wschodzie jest zachowanie niewielkiej ilości źródeł dokumentujących życie poddanych łacińskich władców Jerozolimy. Gdy muzułmanie najpierw w 1187 r. zajęli większość terytoriów i miast krucjatowej monarchii, a następnie w 1291 r. zdobyli ostatni łaciński bastion na Bliskim Wschodzie – Akkę, w wielu miejscach niszczyli zabudowania i obiekty sztuki sakralnej pozostawione przez kilkadziesiąt lat obecności rycerstwa europejskiego w Ziemi Świętej¹⁹. Do naszych czasów zachowały się te księgi liturgiczne, które udało się ewakuować na Cypr lub do Italii. Cristina Dondi opracowała szereg ksiąg przechowywanych w różnych europejskich bibliotekach, które związane były z konwentem kanoników regularnych kościoła Bożego Grobu w Jerozolimie. Niniejszy tekst opiera się na wykorzystaniu dwóch ksiąg: mszału templariuszy oraz mszału z Barletty. Mszał templariuszy został wydany przez S. Salvado, który wskazał, że oddaje on liturgię Bożego Grobu, na której oparli się templariusze²⁰. Mszał z Barletty datowany jest na rok 1220, ale wg I. Shagrir księga ta zawiera liturgiczne teksty sformułowane przez kanoników Bożego Grobu w XII w. bez obcych naleciałości²¹.

Niniejszy tekst składa się z dwóch części. W części pierwszej, analizując źródła liturgiczne, pokazujemy najważniejsze elementy obchodów paschalnych, świadczące o specyfice łacińskiej liturgii w Jerozolimie w XII w. Interesują nas przede wszystkim te ceremonie i obrzędy, które były reprezentatywne dla kultury poli-

¹⁸ Ważną rolę pełnioną przez przybywających pielgrzymów ilustrują relacje pielgrzymkowe Sigurda oraz Daniela z Czernichowa. Zob. *Ihuma Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej (relacja z początku XI wieku)*. 2003. Red., tłum. Krzysztof Pietkiewicz, Joanna Grzembowska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie; *Peregrinationes tres. Seawulf, John of Würzburg, Theodericus*. 1994. Red. Robert Burchard Constantijn Huygens. Turnhout: Brepols.

¹⁹ Przykładem monumentalnych budowli sakralnych wzniesionych przez krzyżowców, ale zniszczonych przez muzułmanów, może być katedra Zwiastowania w Nazarecie z bogatym zbiorem rzeźby figuralnej (zniszczony w XIII w.). Całość dokonań w zakresie budownictwa sakralnego w czasach łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego omówił: Folda. 1995. *The Art of the Crusaders*.

²⁰ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 466–696.

²¹ Edycja mszału z Barletty: Charles Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre de Jerusalem (12e–13e siecle)”. *Revue de l’orient latin* 8: 383–469. Zob. uwagi na temat mszału z Barletty: Iris Shagrir. 2015. „Adventus in Jerusalem: The Palm Sunday Celebration in Latin Jerusalem”. *Journal of Medieval History* 41: 1–21.

tycznej łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego, a także formowały i oddziaływały na wyobraźnię społeczną, kształtując prestiż monarchy i tożsamość wspólnoty. W drugiej części omawiamy w porządku chronologicznym wydarzenia z dziejów Królestwa Jerozolimskiego, które ilustrują, jakie miejsce zajmowała liturgia wielkanocna w życiu społecznym krucjatowego królestwa.

1. Liturgia wielkanocna w Świętym Mieście po pierwszej krucjacie

Rozbudowane procesje Niedzieli Palmowej rozpoczynały liturgię Wielkiego Tygodnia w czasach łacińskiego Królestwa²². Jedną z procesji, której przewodniczył patriarcha, niosła relikwię krzyża świętego przechowywaną w kościele Bożego Grobu – ta sama relikwia była w wyjątkowych przypadkach niesiona do bitew i używana do błogosławienia rycerstwa przed walką. Procesja prowadzona przez patriarchę zmierzała poza mury miasta – do Betanii na Górze Oliwnej. Druga procesja gromadząca społeczność Jerozolimy rozpoczynała się na Wzgórzu Świątynnym, gdzie odbywało się pobłogosławienie przyniesionych gałązek palmowych. Następnie procesja ze Wzgórza Świątynnego kierowała się ku Dolinie Jozafata, leżącej między Jerozolimą a Górą Oliwną. Gdy procesja patriarchy z relikwią krzyża schodziła z tego wzgórza, następowało spotkanie obu procesji. Ten moment liturgii, kiedy dwa zgromadzenia łączyły się w jedno, ogniskował się na adoracji relikwii krzyża. Relikwie w pewien sposób symbolizowały osobę Chrystusa, któremu oddawano hołd poprzez uroczysty śpiew antyfony *Ave rex noster* z trzykrotnym uklęknięciem przed krzyżem. Klękano również przy śpiewie antyfony *Pueri Hebreorum*. Następnym elementem celebracji był śpiew fragmentu Ewangelii oraz kazanie wygłoszone przez patriarchę. Później całe zgromadzenie kierowało się ku Złotej Bramie, aby wejść do Jerozolimy śladami Chrystusa. Gdy procesja wchodziła do Świętego Miasta, śpiewano hymn *Gloria, laus et honor tibi sit, Rex Christe, redemptor*, który odnosił się do królewskiej godności Chrystusa, a tym samym kierował myśli wiernych ku monarsze, uczestniczącemu jako katolicki król w panowaniu Zbawiciela nad społeczeństwami²³. Po wejściu na Wzgórze Świątynne i zakończeniu procesji, duchowni rozchodzili się do swoich kościołów, aby sprawować Mszę św. Niedzieli Palmowej.

²² Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 576–578; Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviaire du Saint-Sepulchre”, 412–413.

²³ Zob.: Kantorowicz. 1946. *Laudes regiae*, 81–82, gdzie jest mowa o jednoczesnym wysławianiu Chrystusa Króla i składaniu hołdu doczesnemu katolickiemu monarsze.

Liturgia Wielkiego Czwartku rozpoczynała się w kościele Bożego Grobu od sprawowania godzin kanonicznych, Matutinum i Laudes, wraz z czytaniem, m.in. z początku Lamentacji oraz z 1 Listu św. Pawła do Koryntian, gdzie apostoł relacjonuje Ostatnią Wieczerzę²⁴. Następnie śpiewano w uroczysty sposób na dwa chóry *Kyrie eleison*. Po tercji w procesji udawano się do kościoła Najświętszej Maryi Panny na wzgórzu Syjon. Tam patriarcha głosił kazanie, celebrował Mszę św. i sprawował rytuał konsekracji olejów. Po ceremonii umycia stóp ubogim konwent wracał do Bożego Grobu. W godzinach wieczornych dokonywano оголоzenia ołtarzy, aby następnie przejść do refektarza przy śpiewie antyfony *Mandatum novum*, gdzie w czasie spożywania posiłku czytano opis Wieczery Pańskiej.

W Wielki Piątek, po Matutinum i Laudes, które kończyły się uroczystym śpiewem *Kyrie eleison*, przenoszono relikwię krzyża świętego z kaplicy do kościoła, a potem do kaplicy Kalwarii, gdzie koncentrowała się liturgia tego dnia²⁵. Sprawowano uroczystą adorację krzyża ze śpiewem w językach greckim i łacińskim: *Hagios o teos / Sanctus Deus, sanctus fortis*. W Mszy św. po śpiewie opisu Męki Pańskiej patriarcha odczytywał uroczyste modlitwy, *orationes solemnes*, w których modlił się m.in. za króla, aby Bóg pomógł mu zaprowadzić pokój i podporządkować sobie plemiona barbarzyńskie²⁶. Aby w pełni zrozumieć sens celebracji wielkopiątkowej, należy wziąć pod uwagę, że relikwia krzyża adorowana przez wiernych była umieszczana dokładnie tam, gdzie Chrystus został ukrzyżowany. Zgromadzenie miało świadomość, iż jest fizycznie pod krzyżem na Kalwarii, co kierowało dusze wiernych do jednoczenia się z męką Zbawiciela. Co więcej, relikwia adorowana w Wielki Piątek w Bożym Grobie w XII w. była relikwią o wyjątkowej historii – odnaleziono ją w kilka dni po zdobyciu Jerozolimy przez pierwszą krucjatę. Krzyżowcy uważali, że jest ona wyjątkowym znakiem Bożej przychylności i wielokrotnie była niesiona do bitew, aby błogosławić szyczące się do boju szeregi chrześcijańskie²⁷. Adoracja tej właśnie relikwii włączała zmagania krzyżowców w obronie grobu Chrystusa w historię Zbawienia.

²⁴ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 579–583; Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre”, 414–418.

²⁵ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 583–585; Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre”, 418–420.

²⁶ Jako przykład obecności tych tekstów w księdze liturgicznej wytworzonej w Królestwie Jerozolimskim można wskazać sakramentarz jerozolimski: Biblioteque national de France, MS Latin 12056, 101 v, 102 r. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90667252/f1.image.r=12056> [dostęp z dnia 3.02.2020 r.]. Na temat tego rękopisu zob.: Dondi. 2004. *The Liturgy of the Canons Regular*, 155–162.

²⁷ Zob. Alan V. Murray. 1998. *Mighty Against the Enemies of Christ: The Relic of the True in the Armies of the Kingdom of Jerusalem*. W *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*. Red. J. France, William Zajac, 217–238. London: Routledge.

W Wielką Sobotę, w godzinie sprawowania seksty, patriarcha wchodził do zakrystii, aby przygotować się do uroczystej liturgii wraz z arcybiskupami, biskupami, opatami i przeorami Królestwa Jerozolimskiego²⁸. Duchowieństwo w procesji zajmuje miejsca, a patriarcha ze swego tronu wygłasza krótkie przemówienie. Potem zaczyna się czytanie dwunastu fragmentów ze Starego Testamentu w językach łacińskim i greckim. Następnie rozpoczynało się modlitewne oczekiwanie na cud Świętego Ognia, czyli na zapalenie się lamp pozostawionych w Bożym Grobie. Osoby wybrane spośród pielgrzymów²⁹ miały procesyjnie obchodzić edyкулę grobu, niosąc krzyż i mając bose stopy na znak pokory i uniżenia – reprezentowali oni całe zgromadzenie wiernych błagające Boga o znak łaski. Gdy lampy wewnątrz grobu zapaliły się, ci wybrani pielgrzymi mieli wejść do edykuły i zapalić swoją świecę od tych zapalonych świętym ogniem. Następnie pielgrzym przekazywał ogień patriarche i królowi, a w dalszej kolejności wszystkim zebranim. Po tym w uroczysty sposób śpiewano orędzie paschalne *Exultet iam angelica turba celorum*, po czym patriarcha chrzczył jedno dzieciątko, aby śpiewem *Kyrie* i *Gloria* przejść do sprawowania Mszy św.

Ważnym elementem porannej liturgii Niedzieli Zmartwychwstania była dramatyzacja *Visitatio sepulchri*³⁰. Trzej duchowni odziani w sposób imitujący kobiety wygląd procesyjnie wobec zgromadzonych wiernych zdądzali w stronę edykuły Grobu, trzymając świece i kadzielnice przy trzykrotnym śpiewie antyfony: „Któż nam odsunie kamień...”. Dwaj inni duchowni czekający przy grobie z osłoniętymi twarzami wyśpiewali pytanie do nadchodzących: *Quem queritis?*, postaci kobiece odpowiadały: *Ihesum nazarenum*, następnie postaci przy grobie oznajmiały: *Tunc illi domino non est hic surrexit*. Po tym postaci kobiece wchodziły do grobu, krótko się modlą i wychodząc, ogłaszają: *Alleluia, Resurrexit dominus*. Gdy w ten sposób dobiega końca inscenizacja, patriarcha rozpoczyna uroczysty śpiew *Te Deum laudamus*. Oprócz Mszy św. liturgia Niedzieli Wielkanocnej obejmowała również świąteczną poranną procesję duchownych wszystkich kościołów i klasztorów umiejscowionych w Jerozolimie i okolicach. Procesja ta, w której niesiono świece

²⁸ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 586–588; Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre”, 420–423.

²⁹ Osobą odgrywającą podobną rolę w czasie liturgii był Daniel z Czernichowa, co opisał w swojej relacji z pielgrzymki do Ziemi Świętej, zob.: *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*. 2003. 160–164. Król Baldwin I pozwolił Danielowi zostawić swoją lampę w Grobie Pańskim i w czasie celebracji zajmować miejsce w bezpośredniej bliskości Grobu.

³⁰ Salvado. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite*, 588–590; Kohler. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre”, 423–424. Na temat dramatyzacji *Visitatio Sepulchri* w szerszym kontekście zob.: Lynette R. Muir. 1995. *The biblical drama of medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 139–142.

i kadzielnice, była sprawowana ku czci Zmartwychwstania Pańskiego i pod przewodnictwem patriarchy zaczynała się od adoracji grobu Chrystusa, aby następnie objąć swoją trasę poszczególne części Bazyliki Grobu. Następnie odprawiano uroczystą sumę, w czasie której duchowieństwo pozostawało w kapach, zajmując miejsca w chórze Bazyliki.

2. Miejsce liturgii wielkanocnej w życiu krucjatowej monarchii

Liturgia wielkanocna w 1101 r. w Jerozolimie miała dramatyczny przebieg³¹. Była to pierwsza Wielkanoc za panowania króla Baldwina I, który został ukoronowany w Boże Narodzenie 1100 r. w Betlejem – w przeciwieństwie do swego brata, Gotfryda, pierwszego łacińskiego władcy Świętego Miasta, który został wybrany po zakończeniu pierwszej krucjaty, ale nie został namaszczone i ozdobiony królewską koroną. Gotfryd zmarł po roku sprawowania władzy, a jego brat, obejmując tron, zdecydował się dążyć do wzmocnienia pozycji monarchy. Królewska koronacja Baldwina I w Betlejem stanowiła etap w realizacji tego zamierzenia. Nowy król toczył spór z arcybiskupem Pizy Daimbertem, łacińskim patriarchą Jerozolimy, o to, kto będzie symbolicznym i faktycznym przywódcą łacińskiej monarchii. Kluczowe było oczywiście Święte Miasto ze swoją sakralną topografią. W Wielką Sobotę 1101 r., w czasie liturgii sprawowanej przez patriarchę Daimberta, wierni w modlitewnym czuwaniu oczekiwali na pojawienie się cudownego ognia w Bożym Grobie. Ku zdumieniu zebranych cud Świętego Ognia nie nastąpił. Patriarcha próbując ratować sytuację, wygłosił przemówienie, w którym wyznał, że to jego przewiny są powodem, dlaczego cud nie nastąpił, w związku z czym padł krzyżem na ziemię i ogłosił rezygnację z przewodniczenia Kościołowi jerozolimskiemu. Kronikarz Fulko z Chartres, naoczny świadek wydarzeń, zapisał interpretację mogącą stanowić wspólne przekonanie zebranych, że Jerozolima wyzwolona z dominacji niewiernych nie potrzebuje już cudu ognia, bo teraz święty ogień jest w tych, którzy poświęcają się, aby bronić grobu Chrystusa. W reakcji na te wydarzenia następnego dnia, a więc w Niedzielę Zmartwychwstania, odbyła się uroczysta procesja pokutna z relikwią krzyża świętego z kościoła Bożego Grobu na Wzgórze Świątynne. Gdy zgromadzenie powróciło do Grobu Chrystusa, odkryto, że lampy zaczynają w cudowny sposób zapalać się, co odczytano jako znak, że Bóg jednak ulitował się nad swym ludem. Król Baldwin zezwolił Daimbertowi powrócić na

³¹ Szczegółowy opis i analiza wydarzeń: Jay Rubenstein. 2017. „Holy Fire and sacral kingship in post-conquest Jerusalem”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 470–484.

tron patriarszy, a następnie w świetle lamp zapalanych przez Święty Ogień został w kościele Grobu ukoronowany. Akt ten stanowił confirmację królewskiej władzy Baldwina I i jego pozycji jako suwerennego monarchy, którego władza nad Jerozolimą nie jest ograniczona przez patriarchę. W ten sposób zostały połączone trzy rzeczywistości: liturgiczny obchód Wielkanocy, doświadczenie kontaktu z miejscem, gdzie zostało złożone ciało Jezusa, oraz majestat i autorytet łacińskiego króla Jerozolimy.

W kolejnym roku obchód Świąt Wielkanocnych w Jerozolimie stanowił zwieńczenie nieudanej krucjaty, która w 1101 r. poniosła klęskę w starciach z wojskiem tureckim w Azji Mniejszej³². Rycerze, którzy przeżyli katastrofę i którym udało się dotrzeć do Ziemi Świętej, uczestniczyli w uroczystej liturgii paschalnej w Jerozolimie razem z królem Baldwinem I. Co ważne, krucjata z 1101 r., chociaż nieudana, stanowiła pierwszy większy napływ pielgrzymów do Ziemi Świętej po powrocie do domów głównej części uczestników pierwszej krucjaty. Z przekazu kronikarza Alberta z Akwizgranu wynika, że pielgrzymi brali udział w uroczystej procesji Niedzieli Palmowej, by następnie z bliska obserwować cud Świętego Ognia w Wielką Sobotę – w tym czasie nawiedzali święte miejsca Jerozolimy i brali udział w ceremoniach, jak można przypuszczać, w otoczeniu króla. W ten sposób łaciński monarcha jerozolimski budował swoją pozycję i prestiż wobec przedstawicieli europejskiej arystokracji, którzy mieli po powrocie w swoje rodzinne strony opowiadać o nowym królestwie powstałym w wyniku pierwszej krucjaty. Można powiedzieć, że Baldwin I oddziaływał poprzez liturgię i swoje w niej miejsce na to, jak postrzegana była krucjatowa monarchia i jej władca przez elity polityczne łacińskiego świata.

Albert z Akwizgranu opisuje koronację Baldwina I w Wielkanoc 1107 r.³³ Była to świąteczna koronacja, kiedy to monarcha z insygniami królewskimi obchodził uroczystą liturgię paschalną. Kronikarz zapisał, że Baldwin wkroczył do Świętego Miasta w Wielki Czwartek, co odbyło się zapewne w ramach publicznej procesji. Musiał więc również brać udział w liturgii wielkopiątkowej skupionej na Kalwarii, obok której w grobie spoczywał jego starszy brat, Gotfryd – pierwszy władca krucjatowej monarchii. Uroczysta modlitwa za króla w Wielki Piątek kierowała uwagę zebranych na monarchę, którego następnie w Niedzielę Zmartwychwstania zebrani w kościele Bożego Grobu podziwiali odzianego w królewski majestat. Obchody Wielkanocy w 1107 r. pokazują, że już w pierwszej dekadzie istnienia łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego władca i jego otoczenie rozumiało wielką potęgę

³² Albert of Aachen. 2007. *Historia Ierosolimitana*, 635. *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*. 1913. Red. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg: Carl Winters, 436.

³³ Albert of Aachen. 2007. *Historia Ierosolimitana*, 748–749.

symboliczną zawartą w liturgii paschalnej sprawowanej z udziałem monarchy przy Grobie Chrystusa.

W 1112 r. monarszy udział w obchodach liturgicznych został jeszcze bardziej rozszerzony³⁴. Wiązało się to najpewniej z goszczeniem wtedy w Jerozolimie posłów cesarza Aleksego Komnena, wobec których chciano zmanifestować prestiż łacińskiego monarchy. W 1112 r. król był ważnym uczestnikiem uroczystej i rozbudowanej procesji Niedzieli Palmowej, która gromadziła całą społeczność Jerozolimy. Procesja podążała śladami Chrystusa, schodząc z Góry Oliwnej i wkraczając do Świętego Miasta przez Złotą Bramę. Brama ta, otwierana dwa razy w roku – oprócz Niedzieli Palmowej tylko z okazji święta Podwyższenia Krzyża – nie tylko zestawiała monarchę z Chrystusem, lecz także tworzyła odniesienie do cesarza Herakliusza i jego pokornego wjazdu do miasta z odzyskaną z rąk perskich relikwią krzyża świętego³⁵. Przez dni Wielkiego Tygodnia król odwiedzał miejsca związane z ewangelicznym przekazem o męce Zbawiciela, by w Niedzielę Zmartwychwstania zostać ukoronowany wobec swoich poddanych i przybyłych posłów oraz pielgrzymów.

Baldwin I umarł w 1118 r. na krótko przed Wielkanocą, w związku z czym proces sukcesyjny miał miejsce w okresie Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy³⁶. W Niedzielę Palmową w ramach procesji zmierzającej z Góry Oliwnej do Złotej Bramy i na Wzgórze Świątynne do miasta zostało wprowadzone ciało zmarłego króla. W pamięci zbiorowej utrwalił się obraz, że wówczas również przyszedł król, Baldwin II, kroczył obok zmarłego poprzednika, zapowiadając swoje rychłe wyniesienie do godności monarszej. Triduum Paschalne było sprawowane zapewne przy uczestnictwie nowego monarchy, który jeszcze zanim został namaszczony i ukoronowany, przyjmował monarszą rolę w czasie wielkotygodniowych celebracji. Inauguracja nowego króla w Niedzielę Zmartwychwstania, jego sakra królewska i nałożenie korony przez łacińskiego patriarchę Jerozolimy w kościele Bożego Grobu zostały dopełnione przez przemaszerowanie nowego króla w procesji na Wzgórze Świątynne do *Templum Domini*, gdzie w pałacu Salomona miał miejsce rytualny, uroczysty posiłek, po którym Baldwin II odbierał hołdy od swych wasali. Te rytuały w pełni wyrażały charakter i cel krucjatowej monarchii, dla której celem

³⁴ *Tamże*, 834–835.

³⁵ Na temat symboliki Złotej Bramy zob. Barbara Baert. 2004. *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*. Leiden – Boston: Brill, 175–183.

³⁶ Albert of Aachen. 2007. *Historia Ierosolimitana*, 868–873; Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*, 548–550; Fulcheri Carnotensis *Historia Hierosolymitana*. 1913, 615–616. Na temat kontekstu politycznego zob.: Alan V. Murray. 2000. *The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125*. Oxford: Prosopographica et Genealogica, 120–127.

i powodem funkcjonowania była obrona miejsc świętych i opieka nad kultem Bożym tam sprawowanym. Liturgia paschalna stanowiła przestrzeń dla procesu sukcesji i związanych z nim publicznych aktów, komunikujących poddanym zmianę władzy, a zarazem konstruujących autorytet nowego monarchy.

Największym dokonaniem w dziejach łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego była budowa nowej Bazyliki Grobu Chrystusa, która do naszych czasów budzi zachwyt pielgrzymów odwiedzających Święte Miasto. Głównie w latach czterdziestych XII w., pod patronatem królowej Melisandy, córki Baldwina II, wzniesiono bazylikę, która połączyła Kalwarię i Grób Pański w jeden obiekt sklepiony dużych rozmiarów kopułą³⁷. Wcześniejsza rotunda otaczająca edyкулę Grobu została zachowana, przy czym wyburzono jej wschodnią ścianę, aby poszerzyć przestrzeń kościoła w stronę kaplicy Kalwarii i dawnej bazyliki konstantyńskiej. Znajdująca się na usuniętej ścianie mozaika przedstawiająca Chrystusa zmartwychwstałego zstępującego do otchłani na ratunek Adamowi – *Anastasis*, została przeniesiona w centralne miejsce nowej wschodniej ściany, stanowiąc najważniejszy punkt programu ikonograficznego nowej Bazyliki. Umieszczenie w centrum ikony *Anastasis* harmonizuje z kluczowym znaczeniem liturgii świąt Zmartwychwstania Pańskiego dla kultury politycznej Królestwa Jerozolimskiego. Co więcej, od momentu konsekracji nowej bazyliki w dn. 15 lipca 1149 r. ikona *Anastasis* pojawiała się na pieczęciach łacińskich patriarchów Jerozolimy³⁸.

Potwierdzeniem znaczenia celebracji paschalnych była reforma porządku liturgicznego w Bazylice Grobu Pańskiego przeprowadzona przez patriarchę Jerozolimy Fulka z Angouleme (1146–1157)³⁹. Reforma związana była ściśle z ukończeniem budowy nowej bazyliki i jej inauguracją w pięćdziesięciolecie wyzwolenia Świętego Miasta przez pierwszą krucjatę. Sebastian Salvado w ostatnio opublikowanym artykule, omawiającym reformę Fulka, sformułował wniosek, iż prowadziła ona do jeszcze silniejszego zogniskowania pobożności łacińskiej Jerozolimy na tajemnicy Wielkanocy. Zmartwychwstanie i jego liturgiczne upamiętnienie stało się głównym elementem tożsamości wspólnoty tworzonej przez łacińskiego króla Jerozolimy i jego poddanych.

Krótko po konsekracji nowej Bazyliki Grobu doszło do kulminacji konfliktu pomiędzy królową Melisandą a jej synem, Baldwinem III, którego ojciec, król jerozolimski Fulko, zmarł w 1143 r., a on sam osiągnął już pełnoletniość i zgłaszał preten-

³⁷ Zob. szczegółowy wykład na temat Bazyliki Grobu Pańskiego: Folda. 1995. *The Art of the Crusaders*, 178–245.

³⁸ *Tamże*, 230.

³⁹ Szczegółowa analiza reformy: Sebastian Salvado. 2017. „Rewriting the Latin liturgy of the Holy Sepulchre: text, ritual and devotion for 1149”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 403–420.

sje do uznania swojej osoby za jedyne władcę krucjatowej monarchii⁴⁰. Potężna królowa matka i stojące za nią stronnictwo dążyło do zatrzymania ambitnych planów młodego króla i w jakiejś formule do podziału władzy między matką a synem. W Wielkanoc 1152 r. doszło do przesilenia. Baldwin III postanowił publicznie zamaniestrować swój monarszy autorytet. W wielkanocny poniedziałek zorganizował procesję ulicami Świętego Miasta, w której kroczył udekorowany wieńcem laurowym, jak zapisał kronikarz Wilhelm z Tyru⁴¹. Ten publiczny akt ukazywał Baldwina III w monarszym splendorze w przestrzeni liturgii wielkanocnej, co stanowiło silne i czytelne nawiązanie do podstaw ideowych krucjatowego królestwa. Młody Baldwin III chciał wpisać się w tradycję wielkanocnych, świątecznych koronacji i uczestnictwa monarchy w liturgii paschalnej, co miało pokazywać jego osobę jako w pełni suwerennego monarchę, zdolnego do wypełniania obowiązków królewskich, przede wszystkim do opieki na Grobem Chrystusa.

Ze względu na skomplikowaną sytuację dynastyczną Królestwa, w niedzielę 20 listopada 1183 r. został namaszczony i ukoronowany Baldwin V, syn Sybilli, siostry króla Baldwina IV cierpiącego na trąd⁴². Przypadała wówczas piąta niedziela przed Bożym Narodzeniem – w liturgii sprawowanej w Bazylice Grobu Pańskiego było to wyjątkowe święto otwierające rok liturgiczny i rozpoczynające Adwent⁴³. Teksty liturgiczne tego święta, przynajmniej od czasów reformy patriarchy Fulka z Angouleme, były skupione na Chrystusie zmartwychwstałym i opierały się na tekstach liturgii paschalnej. Ponownie widać dążenie do wpisania się w tradycję monarchów jerozolimskich, przywdziewających koronę w przestrzeni liturgii wielkanocnej. W trudnej sytuacji kryzysu politycznego elity rządzące szukały możliwości ustabilizowania sytuacji wewnętrznej poprzez odwołanie się do dobrze znanych wzorców i symboliki.

Podsumowanie

Aby w pełni zrozumieć liturgię wielkanocną i jej miejsce w życiu łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego, w naszym przekonaniu trzeba wrócić do przytoczono-

⁴⁰ Zob.: Hans Eberhard Mayer. 1972. „Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem”. *Dumbarton Oaks Papers* 26: 95–182.

⁴¹ Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*, 778.

⁴² Pełne omówienie kontekstu wydarzeń: Bernard Hamilton. 2014. *Baldwin IV. Król trędowaty*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 272–304; Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*, 1058.

⁴³ Simon John. 2017. „Royal inauguration and liturgical culture in the Latin kingdom of Jerusalem, 1099–1187”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 498–499.

nego we wstępie stwierdzenia papieża Piusa XII, w którym mówi, że Kościół poprzez obchody Triduum Paschalnego i Niedzieli Zmartwychwstania prowadzi wiernych drogą krzyżową na Kalwarię, a potem do radości płynącej z pustego grobu⁴⁴. Wolf Zoller w artykule analizującym duchowość kanoników regularnych w XII w. pokazał, że widzieli oni w centrum tożsamości chrześcijańskiej dążenie do odnowy życia religijnego poprzez naśladowanie Chrystusa⁴⁵. Rachel Fulton w syntezie na temat pobożności łacińskiej Europy w latach 800–1200 wyjaśniła, że w XI–XII w. katolicy dążyli przede wszystkim do utożsamienia z męką Chrystusa oraz cierpieniem Najświętszej Maryi Panny, co stanowiło wówczas fundament życia społecznego i kultury cywilizacji łacińskiej⁴⁶. Barbara Baert stwierdziła, że dla człowieka średniowiecza nie było nic bardziej podstawowego niż krzyż Chrystusa⁴⁷.

Walka o wyzwolenie miejsc świętych z dominacji muzułmańskiej oraz istnienie łacińskiego Królestwa broniącego wolności kultu Bożego w Świętym Mieście i dostępu do Bazyliki Grobu wynikały z fundamentalnego dążenia, aby podążać śladami Chrystusa w miejscach naznaczonych Jego fizyczną obecnością. Dlatego też kultura polityczna i religijna łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego koncentrowała się na Bazylice Grobu oraz na liturgii paschalnej. To doświadczenie wywarło głęboki wpływ na cywilizację łacińską, który sięgał dalej niż historia państw łacińskich na Bliskim Wschodzie⁴⁸. Możliwość sprawowania kultu Bożego przy grobie Chrystusa oddziaływała na społeczność łacińskiego Królestwa, czego najlepszym dowodem jest Wilhelm z Tyru, kronikarz i kanclerz monarchii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XII w., który określał najważniejszą świątynię chrześcijaństwa nie jako *Sanctum Sepulchrum*, ale jako *ecclesia Dominicae Resurrectionis* – kościół Zmartwychwstania Pańskiego⁴⁹.

⁴⁴ Pius XII. 1947. *Mediator Dei*. W *Acta Apostolicae Sedis* 14: 578.

⁴⁵ Wolf Zöller. 2017. „The regular canons and the liturgy of the Latin East”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 371–372.

⁴⁶ Rachel Fulton. 2002. *From Judgment to Passion. Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*. New York: Columbia University Press, 1–3.

⁴⁷ Baert. 2004. *A Heritage of Holy Wood*, 1.

⁴⁸ Zob. omówienie wpływu idei wojny świętej na podstawy ideowe monarchii francuskiej doby Kapetyngów: James Naus. 2018. *Constructing Kingship. The Capetian Monarchs of France and the Early Crusades*. Manchester: Manchester University Press, 3.

⁴⁹ Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*, 110.

Bibliografia

Źródła

- Albert of Aachen. 2007. *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Red. Susan Edgington. Oxford: Oxford University Press.
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*. 1913. Red. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg: Carl Winters.
- Guillaume de Tyr. 1986. *Chronique*. Red. Robert Burchard Constantijn Huygens, 385. Turnhout: Brepols.
- Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej (relacja z początku XI wieku)*. 2003. Red., tłum. Krzysztof Pietkiewicz, Joanna Grzebowska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kohler Charles. 1900–1901. „Un Rituel et un Breviare du Saint-Sepulchre de Jerusalem (12e–13e siecle)”. *Revue de l’orient latin* 8: 383–469.
- Melisende Psalter. British Library, Egerton MS 1139 http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_1139_fs001r. [dostęp z dnia 3.02.2020 r.]
- Peregrinationes tres. Seawulf, John of Würzburg, Theodericus*. 1994. Red. Robert Burchard Constantijn Huygens. Turnhout: Brepols.
- Pius XII. 1947. *Mediator Dei*. W *Acta Apostolicae Sedis* 39, vol. 14, 521-600
- Raymond d’Aguilers. 1969. *Le „Liber” de Raymond d’Aguilers*. Red. John Hugh Hill, Laurita Lyttleton Hill. Paris: Geuthner.
- Sacramentary of Jerusalem. *Bibliothèque nationale de France*, MS Latin 12056, 101 v, 102 r. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90667252/f1.image.r=12056>. [dostęp z dnia 3.02.2020 r.]

Opracowania

- Baert Barbara. 2004. *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*. Leiden – Boston: Brill.
- Buchthal Hugo, Wormald Francis. 1957. *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press.
- Dondi Cristina. 2004. *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem, A Study and a Catalogue of the Manuscript Sources*. Turnhout: Brepols.
- Folda Jaroslav. 1995. *The Art of the Crusaders in the Holy Land*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fulton Rachel. 2002. *From Judgment to Passion. Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*. New York: Columbia University Press.
- Gaposchkin M. Cecilia. 2016. „The Liturgical Memory of July 15, 1099. Between history, memory and eschatology”. W *Remembering the Crusades and Crusading*. Red. Megan Cassidy-Welch, 34–48. New York – London: Routledge.
- Gaposchkin M. Cecilia. 2017. *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusade Ideology*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Hamilton Bernard. 2014. *Baldwin IV. Król trędowaty.*, tłum. Jakub Jedliński, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- John Simon. 2017. „Royal inauguration and liturgical culture in the Latin kingdom of Jerusalem, 1099–1187”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 485–504.
- Kantorowicz Ernst. 1946. *Laudes regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*. Berkeley: University of California Press.
- Kaske Robert Earl. 1990. „Godfrey’s Vengeance for God on Good Friday: Alliterative ‘Morte Arthure’, 3430-1”. *Medium Aevum* 59 (1): 128–133.
- Kühnel Bianca. 1994. *Crusader Art of the Twelfth Century: A Geographical, an Historical, or an Art-Historical Notion?*, Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Linder Amnon. 1990. „The Liturgy of the Liberation of Jerusalem”. *Mediaeval Studies* 52: 110–131.
- Linder Amnon. 2003. *Raising Arms. Liturgy in the Struggle to Liberate Jerusalem in the Late Middle Ages*. Turnhout: Brepols.
- Mayer Hans Eberhard. 1972. „Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem”. *Dumbarton Oaks Papers* 26: 95–182.
- Muir Lynette R. 1995. *The biblical drama of medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray Alan V. 1998. „Mighty Against the Enemies of Christ: The Relic of the True in the Armies of the Kingdom of Jerusalem”. W *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*. Red. John France, William Zajac, 217–238. London: Routledge.
- Murray Alan V. 2000. *The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125*. Oxford: Prosopographica et Genealogica.
- Naus James. 2018. *Constructing Kingship. The Capetian Monarchs of France and the Early Crusades*. Manchester: Manchester University Press.
- Pringle Denys. 2007. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. The City of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubenstein Jay. 2011. *Armies of Heaven. The First Crusade and the quest for apocalypse*. New York: Basic Books.

- Rubenstein Jay. 2017. „Holy Fire and sacral kingship in post-conquest Jerusalem”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 470–484.
- Salvado Sebastian. 2011. *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite: edition and analysis of the Jerusalem Ordinal (Rome, Bib. Vat., Barb. lat. 659) with a comparative study of the Acre Breviary (Paris, Bib. Nat., ms. latin 10478)*. Stanford: Stanford University [praca doktorska].
- Salvado Sebastian. 2017. „Rewriting the Latin liturgy of the Holy Sepulchre: text, ritual and devotion for 1149”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 403–420.
- Shagrir Iris. 2015. „Adventus in Jerusalem: The Palm Sunday Celebration in Latin Jerusalem”. *Journal of Medieval History* 41: 1–21.
- Starnawska Maria. 1996. „Krucjata i Ziemia Święta w duchowości zakonów krzyżowych w Polsce średniowiecznej”. *Saeculum Christianum* 3 (1): 165–179.
- Zöller Wolf. 2017. „The regular canons and the liturgy of the Latin East”. *Journal of Medieval History* 43 (4): 367–383.

BARTŁOMIEJ DŹWIGALA, (1987), mediewista, doktor historii (UKSW 2015) i magister filologii nowołacińskiej (UW 2014), adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, interesuje się dziejami krucjat i państw łacińskich na Bliskim Wschodzie, a także literaturą, kulturą i liturgią łacińską w średniowieczu; e-mail: b.dzwigala@uksw.edu.pl